

ԲՆՐՈՅՆԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍՏԳԻՏՆԵՐԿԱՆ

Ը ՏԱՐԻ 1894

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Անցամսեայ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 6, ՅՈՒՆԻՍ

Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Կ Ա Ն

ՍԱՏՆԵԱԳՐԱԿԱՆ

ՓԵԹԹԵՐԵՒ ՀԻՆ ՀՈՅՈՑ ԱԶԳՈՒՅԻՆ ԵՐԿԵՐ

(Հարսնահարկի)

զգային հին երգերն հաւարեղէն ետըր կ'անցնի ֆեթթէր անոնց զանազանորպիսութեանց քննութեան եւ ամենէն յառաջ՝ անոնց նիւթոյն: Եթէ մեր մտադրութիւնը, կ'ըսէ, դարձեալ Մովսէսի իմաստըն հաւաքուած եւ իրմով մեզ հասած երգոց հասակոտորներուն, առաջին ինդիրը կ'ըլլայ անոնց նիւթոյն վայ, եւ այս ինդրոյն լուծուի Մովսէսի պատմութենէն պէտք ենք պատել: Անոր ըսածներէն կ'իմանանք, կ'ըսէ, թէ անոնք ազգային երգեր էին, որովհետեւ Հայոց բոլոր պատմութիւնը կը բովանդակեն ամենահին ժամանակներէն մինչեւ մեր թուականութեան առաջին կամ երկրորդ դարը: Մթին հին ժամանակաց կերպարաններուն մէջն երգիչները մասնաւորապէս Հա-

մրամ թագուհին իրենց երգոց նիւթ ըրած էին: Համրամ թագուհին, կ'ըստի երգոց մէջ, հայկական Արայի հետ ամուսնանայ ուզեց, եւ որովհետեւ սոյն յանձն չառաւ՝ ստոր դէմ պատերազմ բացաւ: Այսպիսով զայն ճակատելով՝ Արա ինկաւ եւ Համրամ Հայոց երկրին տեր եղաւ: Հոտ՝ Վանոյ լճին ըով Համրամսկիտը քաղաքն շինեց իրբեւ իւր ամարանոց, եւ հոն մեռաւ իւր նիւտա որբէն սպանուելով: Կաեւ Համրամայ մահը երգուած է, կ'ըսէ ֆեթթէր, եւ այս երգէն Մովսէս երկու անգ ըսաւ առ բառ յառաջ ընրած է:՝

«Երգոց մէջ շատ յիշուած ուրիշ մեծ անձնաորութիւն մ'ալ էր Տիրան թագաւորը՝ Մարտ Եփրատի յաղթողը: Հայկական զոյցը ոչ զզարտիկ նիւտո՝ այլ զհայտնի Տիրանը իր անշնայ իրբեւ զիւրազմ՝ որով Մարտը վերջին թագաւորին աղէտով վախճանը կատարուեցաւ: Չճիւզան փառաւորը երգերուն մէջն՝ Մովսէս ընդարձակ կտորներ առած է, կ'ըսէ ֆեթթէր: Բայց Մովսէսի մեծագոյն սիրով փառաւորած զիւրազան է Վաղարշակ թագաւորը՝ հայ ազգայնի հարբատութեան նախահայրը. եւ Մովսէսին Վաղարշակայ վայ ունեցած այս առանձին սերն անշուշտ երգերէն ընած կը համարի ֆեթթէր: Վաղարշակայ կառավարութեան ժամանակն ըստ Մովսէսի ժամանակագրութեան՝ Բրիտտոսէն յառաջ

1 Մովսէս եւ ոչ անց մ'ըսած է թէ հայկացի Արայ երգոց մէջ յիշատակուած ըլլայ, բայց որչափ կ'ըսէ թէ Համրամայ եւ Արայի պատմութիւնը Մար Եփրատն առած է: Միայն Համրամայ մահուանը համար է հայ կը կոչէ ի վայրէջան ազգային առաջնորդը, եւ Վանոյն Համրամայ ի իմով յառաջիկ եղած իտարը: Միւս անգ զհամար, որ է՝ Համրամ քոր առաջին ֆեթթէրն է՝ առդէն իտարն եւ:՝
2 Մովսէս Վաղարշակայ հաւար երգերէն երբեք կոչում ըրած է:

երկրորդ դարուն կհասն մէջ պետ'որ կ'իյնայ, այսինքն 153—131 Ն. ք. որովհետեւ Մովսէս կ'ըսէ թէ Արշական Պարթեւեաց թագաւորն Աղաքաշակ թագաւորին 13րդ տարին զա՛ճ էլած է; թէ Արշական պարթեւական շորորք արշակունի թագաւորն է; եւ թէ անոր երէք նախորդներն ընդ ամենը 110 տարի թագաւորած են: Ըստ այսմ՝ Աղաքաշակը զա՛ճակալութիւնը՝ պարթեւական պետութեան կանգնուելուն (110—13) 97րդ տարին կ'իյնայ: Եւ որովհետեւ պարթեւական պետութեան սկիզբն, ըստ Մովսէսի էն ըստ յոյն պատմաբանաց, եղած է Ամտիրոս թեռն սելեւկեան թագաւորին 11րդ տարին՝ այսինքն 250ին, ուստի Աղաքաշակի զա՛ճակալութիւնն է 153ին, եւ սեռած է մինչեւ 131, քանուրեղու տարի թագաւորած ըլլալով ըստ Մովսէսի՝ Ապկայն յոյն եւ հռովմայեցի պատմագիրներն զԱղաքաշակ անուանելն չեն ճանչնար, միայն Մովսէս եւ իրեն առեղ հեղինակները զանի գիտեն:»

Ֆեթիթէր՝ Աղաքաշակի պատմութեան քանի մ'եական կէտերը կը տեսնէ Պարթեւեաց Աւազար Ա. թագաւորին Տրդատ եղբոր զկայ, զոր Ներսէս թագաւոր պակած է, եւ անկէ կը հետեւնցնէ թէ Աղաքաշակ եւ Տրդատ մի եւ նոյն անձն են: «Տրդատ, կ'ըսէ, հայ արշակունի հարստութեան իրական հիմնիչն է, եւ Մովսէս նոյն զորժբը Աղաքաշակի կու տայ: Նոյնպէս Տրդատ՝ Աղաքաշակին (52—78 Յ. ք.) Պարթեւեաց նշանաւոր թագաւորն եղայրն է, ինչպէս Աղաքաշակ ալ՝ ըստ Նարեկացոյն՝ եղայր կ'ըլլայ Մեծին Արշակունի, այսինքն Միհրդատ Ա. ին, (171—138 Ն. ք.) որովհետեւ ուրիշ մը չէ կրնար իմանցուիլ:» Միանգամայն կ'ըսէ թէ Տրդատայ ժամանակի միջոցին կայ երբոց խուսի մը, զոր Մովսէս առատապէս գործածած է. եւ ասորը կ'երգեն իրարու սերնդհատ յաշարեղ Սահաարուկ, Երուանդ, Արտաշէս եւ Արտաւազը չորս թագաւորները, որոնք ըստ Մովսէսի ժամանակագրութեան՝ Քրիստոսի առաջին դարուն մէջ էլիած են: Այս չորս թագաւորներն ալ առապելական են, կ'ըսէ: «Ըստ հայկական զրուցին, կը շարունակէ Ֆեթիթէր, Սահաարուկ՝ Եղեպորէն քրիստոնէսի եղած Աբգար թագաւորին փեսան՝ Աբգարու բոլոր արու զուակները մեռցուց; (Գիրք Բ. գլ. 1Ի, 1Ե): Յետոյ նոյն կտորանոց եկաւ իւր սեպհական սասն մէջ, որովհետեւ իւր մահուանէն ետքն Երուանդ՝ ի մորէ արշակունի՝ իշխանութիւնն յախշտակելով Սահաարուկ ամեն որդիքն սպաննեց բաց ի մանուկ Արտաշէսն որ կրցու Պարթեւեաց քով փախչել: Հոն Արտաշէս մեռանով՝ յետոյ իւր երկրորդ դարձաւ, յաղթեց Երուանդայ եւ իւր Տորք զա՛ճն ելաւ: (Գիրք Բ. գլ. 1Զ.—10Զ): Արտաշէսի 41 տարեան կառավարութիւնը փառաւոր էր ներքուստ եւ արտաքուստ: (Գիրք Բ. գլ. 1Ե—4): Իրեն յաշորդեց իւր Արտաւազը որդին, որ ի մանկութենէ խելագար էր, եւ իրեն համար զղոյրը կ'ըսէ թէ մեռած չէ, այլ ի վեր ի Մասիս այսի մը մէջ երկաթի շղթաներով կապուած կը հնծէ: Կը ջանայ խորտակել այս

շղթաներն, եւ երբ յաշորդ՝ աշխարհքիս վերջը պիտի գայ: Ասոր համար հայ դարբիններն երկուշարթի որբեր՝ զործելու շահած՝ նախ երէք չորս անգամ սպին ուժով կը զարնեն, որպէս զն Արտաւազը ալ շղթաները զօրանն:»

Ֆեթիթէր այս չորս թագաւորներն առապելական անուանելէն ետեւ կը յաւելու՝ թէ «Սահաարուկ եւ Արտաշէսի պատմութեանը մէջ պատմական հիմն մը կայ: Որովհետեւ Փառաստ Բուզանդացի զՍահաարուկ երէք տեղ կը յիշէ, եւ երկու անգամն այնպիսի հանգամանքներով՝ որ Խորենացոյն Սահաարուկն ըլլալով յայտնի կ'երեւայ: Փառաստ զՍահաարուկ կը յիշէ իբրեւ հին արշակունի թագաւոր մը, երբ կը պատմէ ուրացոյց Մերուտանին Անշը մէջ արշակունի թագաւորաց գերեզմանները պոծելը: (Գիրք Բ. գլ. 1Ի.) Դարձեալ Փառաստ զՍահաարուկ կ'անուանէ շինիչ Մեծուք քաղաքին, (Գիրք Բ. գլ. ԺԳ.) Տնամայն Մովսէսի՝ որ կը պատմէ թէ Սահաարուկ նորէն շինեց Մեծին քաղաքը, (Գիրք Բ. գլ. 1Զ.) կ'ենթադրենք թէ Մեծուք եւ Մեծին մը եւ նոյն քաղաքն ըլլայ, ինչպէս կեղծն Աերեսու ալ զՄար Աբաս Մեծուքացի կ'անուանէ այս ինքն Մեծուքու իսկ Վերտաշէս՝ երկրորդ կը փառաւորեն իբրեւ Արտաշէսաց յաղթող. եւ այս Արտաշէս պատերազմն իսկապէս պատմական է, որովհետեւ զորտեք թէ Արտաշէս երկու անգամ Հայոց երկիր յարձակեցան, նախ 72ին Յ. ք. եւ երկրորդ անգամ՝ 135ին: Չէ կրնար որոշուիլ, կ'ըսէ Ֆեթիթէր, որ երբեքն Արտաշէս երկու պատերազմներուն ալ կը հայկին թէ միայն առաջնոյն: Ենթադրելով որ Արտաշէսի վրայ եղած երկու Արտաշէս երկրորդ պատերազմը մէջն առնու՝ մինչեւ Քրիստոսն ետքն երկրորդ դարուն դեպքերն երբոց նիւթ եղած կ'ըլլան: Այս յետին ժամանակի միջոցն է, զոր երբեքուն մէջ կը տեսնենք:» Յետոյ Ֆեթիթէր ուրիշ տեղ նոյն նիւթի վրայ գալով՝ «Երբեքուն մէջ, կ'ըսէ, յայտնապէս Ա. եւ Բ. դարուց անձնաւորութիւններ կամ դեպքեր կը յիշուին, որպէս է Գովմարիս կորուստն զորպէսը, որն որ Ներսէսի տառն 58—63՝ Աղաքաշակ Ա. Պարթեւեաց թագաւորին եւ անոր Տրդատ եղբոր դէմ պատերազմ մղած է, եւ զոր երբեքը Գովմար կ'անուանեն: Մովսէս Գովմարին համար ուրիշ մեկնութիւն կու տայ. Արտաշէսին Հռովմայեցեաց դէմ մղած պատերազմին համար կ'ըսէ. Չայս կամելով երգել Առատապէսին՝ Գովմար զոմն սեկեալ եկեալ, որ է ինքն կայսրն Գովմարիանոս, ոչ երեւալ այսր, այլ զհրաման նորս եւ զզորս ստաբաննելով յանուս նորս կոչեն: (Գիրք Բ. գլ. 1Գ.) Այս պատմական քննադատութեան մէջ՝ Մովսէսու ուրիշը չէ գտած (կ'ըսէ Ֆեթիթէր), որովհետեւ երկերն Գովմարիանոս կայսր չեն իմանար այլ զԳովմարիս կորուստն հռովմայեցի զօրապետը: Ձերբոց Գովմարին սակաւ զառնուած Գովմարիս կորուստնին մեծնոյն անն ըլլան առաջին անգամը:»

1 Իման՝ քերտորդն:

ցուցուցած է Կոմիտիի՝ խորհնացոյն Հայոց Պատմութեան արժանաշուտութեանը վրայ ըրած քննութեան մէջ: Այդքան ուրիշ պատմական գէղարհ են Անանայ պատրիարքները: Անոնցմ վրայ՝ անոնց մէջ չկայ ուրիշ գէղարհ մը որ Բ. դարէն ստիճանի մինչեւ, եւ Մովսէս մինչեւ Մեծին Տրդատայ թագաւորութիւնը, այսինքն մինչեւ Գ. դարու մէջ, երգերէն կուրսմ կ'ընեն, ուսկից կը հետեւի թէ Հայ բանաստեղծութիւնն ալ Բ. կամ Գ. դարու մէջ լուծ է:»

Այնչէս հոս թող տուինք Գերմանացի գիտնականն որ խօսի, առանց զիջել ընդհատելու միայն մեր ծանօթութիւնները ստորի. նշանակեցինք: Բայց պէտք են հիմակ ըսել՝ որ զանի մը պատմական կետերու մէջ միմեան չենք: Խորհնացոյն Աղաբաշտիկն եւ պատմական Տրդատայ վրայ ֆեթիթեր կապան նշաններ կը ստեղծէ, որոնք այս երկու անձինքը կը նշոյնացրեն. եւ այս՝ երկուքին հաստատանքն են՝ նախ որ խորհնացոյն զԱղաբաշտիկ հիմնիչ կը դնեն Հայ-արշակունի հարստութեան, որ ըստ ֆեթիթերի՝ պատմական Տրդատայն է. երկրորդ՝ որ ըստ խորհնացոյն՝ Աղաբաշտիկ Պարթեւեաց Մեծին Արշակայ եղբայրն է, ինչպէս Տրդատ ալ ըստ արտաքին պատմագրաց եղբայրն է Պարթեւեաց Աղաբաշտ. Թագաւորն: Այս երկրորդ նշանը ոչինչ կը ցուցնեն. իսկ առաջինն՝ այսինքն Տրդատայ Հայ արշակունի հարստութեան հիմնիչը ըլլալը չի կրնար սպառնացուիլ. ոչ որ յարտաքին պատմագրաց այսպիսի բան մ'առանգած կամ հաստատած է. բայց կան վիպարութիւններ, որոնք հակառակ կը հաստատեն ինք ֆեթիթեր՝ նոյն Տրդատայ պատմութեանէն գիտելի է որ Կերեն Հայոց վրայ կապագողկացուց Արքեպիսկոս թագաւորին Տիգրան թողք թագաւորացոյ՝ Հայք ՀՀանեցան՝ անոր արշակունի ըլլալուն համար. ըսել է թէ Հայք սոսիք էին արշակունի թագաւորներ ունենայլ, եւ անին անգամ որ Հռովմայեցիք Հայոց վրայ ստարազգի թագաւորներ կը շնչեն՝ անոնք կամ չուտով կը վճռուէին եւ կամ մեծամեծ բռնութիւններ ընելու կը ստիպուէին ժողովուրդն իրենց հակառակ ըլլալուն համար: Ենչ ֆեթիթեր զՄանասրակ պատմական անձ կը համարի, որովհետեւ Փառաւոս Բուզանդացիք Ի դարու Տեղեկանի՝ խորհնացոյն պատմութեանէն բոլորովին անկան՝ զՄանասրակ երեք անգամ կը յիշէ, բայց կը յիշէ իբրեւ արշակունի, թողալու ի գերեզմանս Արշակունեաց, «որոյ գերեզման չիբովն ոչ կարացին բանով (Պարսկէք յամին 369) զման անհեղեղ սպառնալով հաստաչինած Զարտարագործ արարածոյն:» (Պարս. Գ., գլ. ԻԴ.) Այս յայլով անբռնաբարելի շերիմն անշուշտ պատմագրին ժամանակը գիտելեացս, եւ չի կրնար համարուիլ Սեպտիմ. Սեւերոս կայսեր գահակալութեան տակն (193ին) Հայոց վրայ թագաւորող Մանասրակ շերիմ, որովհետեւ Բուզանդացին իւր յիշած Մանասրակն

առաջնապան գիտել եւ շնչիչ Մծուրք քաղաքի, որ նոյն է խորհնացոյն Մանասրակին հետ. եւ աս՝ Կերենի պատկած Տրդատէն յառաջ էր, Պիտի գիտնայ նաեւ. ֆեթիթեր թէ նոյն Բուզանդացին զմեծ արքայն Տիգրան, զԿերոնի Հրէից (37 Ն. Բ.) աշխիւանի կ'անուանէ. (Պարս. Գ. գլ. ԾԼ.) ըսել է թէ կար այնպիսի անաղուծիւն ի Հայս, որ առանց հիման չի կրնար ըլլալ. եւ իբրք՝ Տիգրան իբրեւ արշակունի կրնար Արշակունեաց գիտաւորն յատուկ Վըրայից արքայ, տիրապէս իւր արշակից պարթեւ թագաւորներէն բառնալով իւր անձին սեպհականից, այնպէս որ արար Հռովմայեցոցմ յայլուելէն ետքն ալ՝ Պոմպէս նկատում ընելով ՀՀամարակեցաւ այն տիրապետ ալ իւր դաշնակից Հրոհատ Գ. Պարթեւեաց թագաւորին, ինչպէս տակ կը կար հանջիք: Աստի, կ'իշէ Հայք Տրդատէն յառաջ արշակունի թագաւորներ ունէին, կ'իշտայ ֆեթիթերէն ստեան Էպիան եւ զԼիւսուր նշանը, որ զպատմական Տրդատ՝ խորհնացոյն Աղաբաշտիկին հետ կը նշոյնացրեն, եւ Աղաբաշտի՝ այս կամ ուրիշ անուանել արանց Տրդատ ըլլալու՝ կրնայ հանուգիտու վրայիչէլ անին արուած նահապետութեան պատիւը, ոչ քրիստոնէութեան առաջին դարուն մէջ՝ այլ քրիստոնէն յառաջ երկրորդ դարուն մէջ՝ Պարթեւեաց Միհրատ Ա. ին (165—136) կամ ըստ այլոց՝ Միհրատ Բ. Մեծին (124—86) ժամանակը, եւ միջոյնին մեղծ ծանօթ թարգման պատմագիրներն ամենին չեն խօսիչ Հայոց վրայ:

Նոյնութեան իսկապէս Էպիան եւ շուրաբիլի նշաններ կան պատմական Տրդատայ եւ երկոց Արտաշէսին վրայ, զորոնք իւր սուբ աջքը նշանաւոր էր Հայոց Գարթրնեան, եւ ասիէ 43 տարի յառաջ հրատարակած իւր Տիգր. Պատմութեան մէջ՝ ի կարգի ուրիշ այլեւայլ պատմական ուղղագործութեանց. եւ այս նշաններն են՝ 1. Թէ Տրդատ է թէ Արտաշէս Պարթեւատանէն պարթեւական զօրքով կը մտնեն ի Հայս, եւ Տեւ բանակալող թագաւորը կը վճռուէ 2. Երկուքն ալ կը պատերազմին Աւազի զօրաց եւ անոնց Փարսման թագաւորին դէմ: 3. Երկուքին ալ դէմ կ'արշաւեն Հռովմայեցիք, ըստ պատմանք պատմագրաց Գոմթարիս Կորբուսի, ըստ երկոց՝ Գոմթար անալիտիք զուժեկամ: 4. Թէ մէկն է թէ միւրը առաջնայի կայսեր առէնք կ'էլէն եւ զկայսր կը հարշնջրեն: 5. Երկուքն ալ Արտաշատ քաղաքը կը շնչեն: 6. Երկուքն ալ պատերազմ ունեցած են Անանայ դէմ: — Այս ճիշդ մի եւ նոյն նշանաւոր գեղարքերը, զորոնք արտաքին ժամանակակից եւ արժանաշուտ պատմագիրներ կը պատմեն Տրդատայ վրայ եւ զոր Հայ վիպասանք կ'երգէին Արտաշատ վրայ՝ հարկաւ կը ստիպեն այն երկու անձինքը մի եւ նոյն անձն համարելու: Անուանց տարբերութիւնը նշանակութիւն չունի, որովհետեւ անուանակիցութեան բաւական օրինակներ ունինք: Երբ Գերմանիկոս Արտաշատու մէջ Պոմպէս Չեանն արքայորդին Հայոց թագաւոր պատկեց, (18 Բ. Բ.) Հայերը զանի Արտաշէս անուամբ ընդունեցան: Կարելի է Պարթեւեաց Աղաբաշտ թագաւորին Տրդ-

1 Bericht über die Verhandlung der sächs. Ges. der Wiss. zu Leipzig, Philos.-hist. Classe, 1876, 1—43
2 Բնագիրն որդարձած, անշուշտ հին Եւ Տ գրեւորն իբրբաւ. անձ նմանութիւնն իսկապէս:

1 Տիգրիւր. պատմութիւն, Բ հտ. երես 594:

գառ եղբորն ալ նային եղած ըլլայ, եւ կամ խորե-
նացայէ Տնտեսութեան արքայը իր բուն սնունդն
Արտաշէս եղած ըլլայ, եւ էր Պարթեւաց արքու-
նիկն ապահինեաց՝ Պարթեւեանք պարսկական
սնունդ լսել չուզելով՝ անոր Տրդատ սնունդ տուած
ըլլան: Այս երգոց պատմական եւ ոչ առասպելա-
կան Արտաշէսին Տամար բաժնէր թէ զինք
պէտք երբ Արտաշէս Գ ըսել, եւ զյետման արշա-
կունին՝ Արտաշէս Ե՛: Այս եղանակու կրնանք
Ներքեան պատկուած Տրդատը Մովսէսի պատմու-
թեան յօրինուածոցն մէջ տեսնուորն: Եթէ Ֆելթ-
թէր Հ. Գաթրնեանի Պատմութիւնն աչքէ ան-
ցուցած ըլլար, ուրիշ կարծիք կ'ունենար, եւ ստու-
գիւ չէր վճռեր թէ երգոց Գոմեանի Գոմեոսիս
կորուստընն ըլլան առաջին անգամ օտար մ'ե-
րեան Տամած ըլլայ 1870ին, մինչ արեւել 1861էն
Հայոց դարոցներուն մէջ առանձն գաղափարով այս-
պէս կ'աւանդուէր: Չարմանք է որ Հայ գիտնա-
կանին Տնտեսքը գրուածները բոլորովն անմասն-
մնացն են գիտնաբար գերմանացոյն, որ ուրիշ
կողմանէ Հայոց Տնտեսք գրականութեան քաջ
տեսնելի կ'երեսայ:

ԱրովՏեան սնունդափոխութեան իտարն
ըրինք, կը յաւելունք՝ թէ ըստ մեր կարծեաց՝
Հոռապարզը՝ Տրդատայ տակնակէն եղած ըլլայ Հայ-
ացեալն Արտաշէս՝ Արտաշէսի անխնայը: Փարս-
ման Արաց թագաւորն՝ ըստ արտաքին պատմագրաց՝
Տրդատաբար պատերազմակց էր, իսկ ըստ Մովսէսի
խորեանցոյ՝ Արտաշէսն: Թէ երեսուցի առասպել-
ական անձ մը չէ՛ այլ առուգիւ գոյութիւն ունե-
ցած է՝ երեսուցապէս, երեսուցակերտ, Արտաշէ-
սական թագաբեկը ըսն գրանդակեաց արձանա-
գրութիւնն աւելի Տատուանն ապացոյցներ են:
Նայիպիսի սնունդափոխութիւններ պէտք ենք են-
թաղթել արտաքին պատմագրաց յիշատակած այն
օտարագրի սնունդներուն Տամար՝ որոնք ազգային
աւանդութեան մէջ չեն երեսուր, եւ յետս ընդ-
դէմ՝:

Առնունք դարձեալ Ֆելթթէրի գրութեան
թելը: «Ապագայանելով՝ կ'ըսէ Հայագետ գեր-
մանացին, թէ Հայկական Տնտեսքը ժամանակի
միջոց մը կը պարունակեն, որն որ Տնտեսքն միջին
ժամանակներէն մինչեւ շրիտաւանական զարբ կը
տարածուի, այս ինքն Էստրիանայ աշխարհակա-
լութենէն մինչեւ Ալանայ պատերազմով, պարտա-
տուած է ուրիշ կողմոյ մը լուծումը՝ նկատմամբ
երգոց բանաստեղծական նկարագրին թէ արեւոք
վկայական էին թէ քնարական Մովսէսին աւան-
դուած երգոց Տատուաններէն, կ'ըսէ, այն խոն-
դոյ պաշտով մեկնութիւն մը չի ստացուի, որով-
Տեան պիտակ կարծ են՝ որ վճռական յայտարա-
րութեան մը հիմ չեն կրնար ըլլալ: Բայց որովՏեան
Մովսէսայս երգերէն դեպքերու շարք մը կրցած
է հրեակ — ինչպէս Էստրիանայ մահը, (Գիրք Ա.
Գլ. ԺԷ.) Աւագայի դիցազնութիւնները, (Գիրք
Ա. Գլ. ԼԱ.) Անդեղայ Տրդատ ըմբշական քա-
լութիւնները, (Գիրք Բ. Գլ. Է.) Արտաշէսի Գա-

աւորութիւնը, (Գիրք Բ. Գլ. Թ.) կը Տեանի
թէ ժողովրդական երգերը՝ վկայատանական բա-
նաստեղծութիւններ են եւ ոչ քնարական անկապ
երգեր: Անոց վկայական նկարագրին աւելի են
կը ստուգուի, կ'ըսէ Ֆելթթէր, այն սնունդն որ
Մովսէս իւր երգոց կու տայ. զանոնք կ'անուանէ
առասպելակերպ վկայատանք. Առասպելաբանելով
վկայատանք յերգէն իւրեանց ասեալ, (Գիրք Գ.
Գլ. Ծ.) Ըստ կարծեաց Ֆելթթէրի՝ Վրոհոս Մով-
սէսին գործածած լեզուս կը նշանակէ պատմա-
կան ստացուածք (geschichtliche Erzählung) ա-
ռանց կապ ունենալու շահական արձակ ձեւէ Տեա-
նի ասպել բառով Մովսէսի գիշարատանական բա-
նաստեղծութիւն (mythologische Dichtung) կ'ի-
մանայ: Եթէ երգերը վկայատանք են միանգամայն
առասպելը ըլլան՝ իրենց նկարագրը կ'ըլլայ շա-
փական ձեւով պատմութիւններ Տեմոնասական
կրճական դրոշմ կրելով. — կամ ուրիշ խօսքով՝
այնպիսի երգերը վկայատանք են Տեմոնասական
ժամանակէ: Այս տեսակետով, կ'ըսէ Ֆելթթէր,
Հայկական Տնտեսք երգերը կրնար հնդկական Տնտեսք
բանաստեղծութեան, այսինքն Անգլիի երգերուն
կարգը դնել, որոնք առուկայէս քնարական
են, այլ անոնք նմանօրինակ իրենց նիւթոյն
նկատմամբ՝ պէտք ենք փնտռել պարսկական մեծ
վկայատանութեան, այս է Ֆիրուսի Հասնակին
մէջ, իսկ ձեւոյն նկատմամբ՝ Եունաց ժողովրդական
վկայական երգոց կամ Տամարի դիցազններու-
թեան մէջ: Մովսէսի քանի մը նկարագրութիւն-
ները, զորոնք երգերէն առած՝ արձակ գարտա-
ցած է, անիւրեւ Հոմերոսի լեզուն կը յիշեցնեն:
Այսպիսի է Տրդատին նկարագրութիւնը. Խար-
տեալս այս եւ աղբիւրի նկարագրը: Տեան երեսու-
դէանս Տրդատն, երեսուր գաւեանս եւ մեղուական,
անձնեայն եւ թիկնաւանս, առոյգարարն եւ գե-
ղեցկոսն, պարիկոսն ի կերակուրս եւ յմանկիւս,
եւ ի խրախմանութիւնս օրիմուսը», (Գիրք Ա.
Գլ. ԻԳ.) Ուրիշ տեղ մը Մովսէս երգերէն աւան-
դով այսպէս կը նկարագրէ զՏայ Թերսիստան Վա-
ղարակայ զորպետներէն մէկը որ իւր հերակկան
զօրութեանն ու մեծ աղեւթութեանը նշանուր
էր. Չայր խոժոժուած է բարձր, եւ կուտար-
անձն եւ ստափաթիթ, խորափն եւ դժուարայնաց,
ի զաւակի Պաղքամայ, Ի Հայկական թոժուն, Տուրք
անուն կոչեցեալն, որ վանս առուել ժաշակիմու-
թեանն ձայնէին Անգլեղեայ. զիթխարի հասակաւ
եւ ուժով, Տատուան կուտակ արեւմտից, եւ
յերեսայն սնայտանութենէ կոչէ զանուն ազգին
Անգլեղ տուն: (Գիրք Բ. Գլ. Է.)

Ֆելթթէր Մովսէսին երգոց նկարագրին ա-
նոնց արուած սնունդներէն Տատուանը Տամար՝

1 Վերջ կ'ըսենք Մովսէս վկայական երգերը մայն
յիշատակած է, որոնք իրեն պատմութեանը Տամար կար-
ծուած են, ըսոց ժողովրդէն ունէր նստակէտ, մը-
մանկերը, ըսոցք եւ պարոց երգեր, որոնք քնարական
էին, եւ որոնցմէ գեղարտութեանը հաս մ'ալ մեղ չէ
հասած:

2 Թորեանցի Տերեանայ որդին զԱրզով Թերսիստան
կ'անուանէ եւ ոչ զՏրդատ, որն որ Թերսիստան յայտարա-
րութիւնները շուրջ քաջ քաջ տեսնութեանն, Տրդատ աւելի չեն
է Հոմերոսի կիցողեան Պարիսիստան, թիկնաւ Է. Գա-
թրնեան գրած է. սես Պարս. Մատեապը. Հայոց, կը. 48:

1 Վերջ. Հոմերոս անոր. 1894, երես 182. Յան,
2 Ընդհ. Պատմ. Հ. Ենի. Ա. Գիրք. Արեւնա. 1861,
Ա հա. երես 293:

երկայն ծանօթութեան մը մէջ այն անունները շինուած խնայ կ'առնու։ «Մովսէս, կ'ըսէ, երգերը կ'անուանեն երգի, երգերս, ցոյց, զոյց, ցոյց, ցոյց, վեպ, վեպ, ցոյց, ցոյց, ցոյց, ցոյց» պարզապէս երգ, նուազ կը նշանակին առանց մասնատութեան մը։ Մովսէսի յաճախ գործածած զոյց բառը կը նշանակէ պատմութիւն, աւանդութիւն ճշմարտ կամ ի թե՛ ու ճշմարտ, զորում կամ բերանացի աւանդուած, շարժական կամ արձակ զրուցուածով։ Աստուծոյ բառը՝ Տաճարութիւն լիվ այն բացմանով որ ներքին ուր Մովսէս զայն գործածած է՝ երեք առում ունի (ըստ Ֆելթթերի)։ Նախ իբրեւ ներքուստ ճշմարտութիւն շունչոց բան։ Երկրորդ՝ Տէրմանութեան կրօնական իրողութիւն ցուցնող զոյց, եւ երրորդ՝ բանաստեղծական ձև ունեցող երգ։ Առաջին առումը գործածած է Մովսէս՝ երբ աւանդութիւնն յառաջ կը բերէ թէ նրուանը գծնեայ նայուածք հետք եւ ավել առաւօտ որպէսարք կը պայթեցընել այն բացմանով որ գծնեայ զօրութիւնը պարտաւելին եւ կը յաւելու։ Այս սուտ եւ առապել է։ Մովսէս աստուծոյ իրեն ստուգեան նշանակուած կը գործածէ՝ երբ Անգղիայ Տորքին սուղիկ զօրութիւնը պարտաւելին ետեւ կը բացագանչէ՝ Ո՛հ, կարէ եւ առապելու, այլ եւ առապելուց առապել։ այսինքն՝ ստուգեանց ստուգեան։ — Աստուծոյ երկրորդ առումը՝ իբրեւ Տէրմանութեան զիցարանութեան յարաբերութիւն ունեցող կը գտնուի ի մասնաւոր ի վ. գրքին յաւելուածին մէջ, զոր Մովսէս «ի Պարսից առապելուց» վերագրած է, եւ կը պատմէ Իրաքուսի Ափրահայի (Ֆիրաուսի Չահակին) առապելը, Տաճարանեցիլ զայն Յունաց առապելուց Տէտ, որոնց Տաճար կ'ըսէ թէ են «Պերս եւ ողբի, Տաճարն պատմուած, որը զճշմարտութիւն իրացն այլարանաբար ինքեան ունին թաւազուցեալ», իսկ Պարսիցը՝ «Փծուս եւ անձունի», կ'անուանէ։ Մովսէս այս խօսքերով յայտնապէս Տէրմանութեան կրօնական զիցարանութիւնը կ'ըսէ իմանալ (կ'ըսէ Ֆելթթեր), եւ զիցարանական զոյցն այն ստեղծ աստուծոյ կ'անուանէ՝ երբ շարժական ձևի մէջ է։ — Թէ երրորդ առումն ունեցող առապելներն ի Տարիէ շարժական ձևով պէտք էին ըլլալ։ Մովսէսին յառաջ բերած առապելներն յայտնի է, որոնց ամենը որոնաւոր շարժանութիւն, ինչպէս նաեւ Մովսէսին խօսքերն, որ կ'ըսէ Գովտերի Տաճար՝ «Կամելով երգել յառապելուն», եւ Արտաւազայ Տաճար՝ «Չայս նոյն երգիչքն յառապելին ասելն», — Այլապէս բառին նշանակութիւնն ամենեւեկն ստարախոսի տալ շիջաբ (կ'ըսէ Ֆելթթեր), որով Տէտն անոր արձան է վեպ բառը, որ Պատմութեան մէջ երեք անգամ կը հանդիպի, եւ կը նշանակէ՝ պատմութիւն, ուստի են վեպան՝ պատմական աւանդութիւն (geschichtliche Erzählung), զոյց յանձուկ միտու։ Եւսին՝ 1850ի գրուածոյն մէջ, զոր ինչեցինը, վեպ բառին ուրիշ նշանակութիւն մը կու տայ։ Այդ բառը, կ'ըսէ, հայերէն լեզուի նոյնպէս բառերն է, եւ ան կը նշանակէր նախնեաց քով՝ ինչ որ Յունաց քով կը նշանակէ քօս, այսինքն բանաստեղծական պատմութիւն կամ պատմական բանաստեղծական շարժական են ոչ արձակ ձևով։

Այս (Եւսին) սահմանն ստուգի ուղիղ չէ, կ'ըսէ Ֆելթթեր, եւ իրաւունք կու տայ Տիւրքիէի անոր հակառակն Տատարանութիւն վեպ նշանակաբար պատմութիւն կը նշանակէ՝ առանց կայ ունեցալու շարժական կամ արձակ ձևի Տէտ։ Բայց Տիւրքիէ վեպան բառով անն միայն կ'իմանայ, այսինքն պատմագիր, որուն համարմուն չէ Ֆելթթեր։ Այս, կ'ըսէ վեպան ըստ ինքեան պատմագիր կը նշանակէ, սակայն կըսայ իր ալ նշանակել, այսինքն պատմութիւն. եւ երբ Մովսէս կ'ըսէ՝ Արտախիս վերջնոյ գործը՝ բարձր ինչ յայտնի են քեզ է վեպանացի, որ պատմին ի Գովտան. (Վերջը Բ. զլ. Խթ.) վեպան բառն Տէտ միայն պատմութիւն, զոյց կըսայ նշանակել։

Ֆելթթեր ուրիշ ծանօթութեան մը մէջ կը ձեռնարկէ մեկին Մովսէսին բառը՝ Խն թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինու Այլապատեանց լեալ անտիրութիւն իմաստութեան են երգերուց բանաստեղծ, (Վերջը Բ. զլ. Գ.) Այս ետքի երկու բառերը, կ'ըսէ, Լանկուս թարգմանած է առաւօտիս երգը (chants traditionnels), եւ Լաուեր զերմանացին՝ հանգիւնը երգը, (verständige Lieder.) Երկու թարգմանութիւններն ալ անհիմն են, կ'ըսէ. որով Տէտն. Մովսէս բառը բարձր կը գործածէ իբրեւ պատմութիւն բառ նիւթ միայն, այսպէս՝ «պատմութիւնը բանից» (անդ.) պատմութիւն կամ պատմական իբր պատմել կը նշանակէ, եւ «բայ բանից, պատմութեան խօսքերը։ Ուստի բանաստեղծ պիտի նշանակէ պատմական, եւ «Երգարանաց բանաստեղծ» թարգմանուելու է պատմական երգը։ Այսպէս ալ Տորքայ Տաճար բառով թէ «Կարի անյարմար թուէին նմա երգք բանից» կը նշանակէ իրեն այլարմար էին պատմական երգքերը։ Այստիկ մեկնութեանը, կ'ըսէ Ֆելթթեր, մէկ կողմանէ ուղիղ իմաստ մը կը ստանան Մովսէսի խօսքերը, միւս կողմանէ երգերուն նկարագիրը կ'որոշուի։

Նշվել տալով, կը շարունակէ Ֆելթթեր, հին Այլաց երգերուն վիպական նկարագիրն Տատարանած Տաճարիցը, ինչպիսի կը ծագէ թէ այս բոլոր ազգային երգերն աղիւսը մը միակ մեծ վիպասանութիւն մը կը կամենան, որն որ Այլաց պատմութիւնն հնագույն Տամանակներէ մինչեւ Արտաւազ թագաւորն երգած ըլլալ, թէ՛ պէտք ենք զանոնք նկատել իբրեւ Հեղուցեան ամած ջրուեայ զեղուններն (ballades) Տաւաքոնց մը։ Առաջին կարծիքն ունէր գիտական հայ Եւսինը, որ կ'ըսէր նման Ֆիրաուսիի Հահանակին՝ միակ մեծ, ազգային կապակցեալ վիպասանութիւն ըլլալ յառաջընել հին Այլաց, Նոր հակառակ Տայաքոնց զաղիւսցին Տիւրքիէի Այլաց հին երգերը կը նկատուի իբրեւ

— Ֆելթթեր Մովսէսին այս խօսքին վայս յեցած վիպասան բառն իբր. վեպ կ'անուանէ, եւ այսինքն մէջ վեպ կը կրկնէ։ սակայն այս բառն այս նշանակութիւնը, ոչ միայն Մովսէս ուրիշ անէ չէ գործածած, այլ եւ ոչ ոքի մասնաւորապէս մէջ կը գտնուի։ Այլապէս ըստ ինքեան են ըստ ստուգարանութեան կը նշանակէ վեպ ոչ զոյց պատմագիր կը գործածուի նաեւ իբրեւ վիպասան, զոր օրինակ վիպասան երգ, վիպասան պատմութիւն, եւ Մովսէսին այն անդն անուշապ պիտի ըլլայ «Յայտնի են քեզ է վեպանացի երգը, որ պատմին են»։

գեղծոնները հաւաքածոյք մը, սպանիացի Ռոմանս-
ներյի եւ գաղղկական թրուպատորներու բանաստեղծու-
թեանց նման, յ) Տիւրքիի կարծիքն աւելի ընդունելի
կը գտնէ Ֆեթթէր, որովհետեւ ամեն անգամ որ Մովսէս
երգի էր բովանդակութիւնն յառաջ կը բերէ, ինչպէս
Շամարի կամ Արտաշի պատմութեան մէջ, նիւթը բարդովն
այն ամենաարուժեակն վրայ կը կուտի, եւ Մովսէս
ամենեւին չէ ցուցնել թէ այս իւր ժողոված բազմաթիւ
երգերն իրեն վրայ մի միակ մէկ ամբողջի մը տպաւոր-
ութիւնն ընէն։ — Ֆեթթէրին այս բերած պատմու-
նները շատ արդի կը գտնենք համարձակ մը գոյացնելու
համար։ Բնականապէս երբ Մովսէս գեղար-
քի մը կամ անին էր Շամար երգերն կըսում կ'ընէր
այն մտաբ արդի յառաջ պետի բերէ՝ որ նոյն գեղար-
քի կամ անին կը յայտարարէ, եւ չէր կրնար ըսել
թէ բազմաթիւ երգերն իւր վրայ միակ ամբողջի
մը տպաւորութիւնն չեն ըսած, որովհետեւ հակառակին
տպաւորութիւնն ալ անոր վրայ չէր տեսնու-
նէր։ Մնէր կը հակիքը Նախի կարծեաց, ոչ թէ
ունեցած ըլլանք Հայոց ամբողջ պատմութիւնն
ի սկզբանէ մինչեւ քրիստոնեութեան Բ. դարն
երգող գիշացնելու թիւն մը, ալ Արտաշի
միայնք եւ կերպական մեծ վիպասանութիւնն
մը, որուն կը վերաբերին Մովսէսի յառաջ բերած
երգոց մեծագոյն մասը։ Նոյն իսկ Մովսէսի կը
ստիպէ զմեզ սպասել կարծելու։ «Արտաշի
վերջոյ գործք, կ'ըսէ, բազում ինչ յայտնի են
քեզ ի վիպասանցն, որ պատմին է գողթանն
չինչ զբաղանքն (Արտաշի) եւ ինձանութիւնն
ընդ Առաջ եւ ճնուողք զարմացն, եւ իբր
արիւնք Մովսէսին ընդ Արտաշի, ... մարտը
ընդ նոսա եւ քաղաքայն յիշատութիւնն, եւ
սպանուած նոցա եւ հրկիւղութիւն շինուածոցն, եւ
նախանձ որչափն Արտաշի, եւ գրգռութիւն ընդ
միմեանն ի ձեռն կրտսեցն։ Այս ամենն, որպէս
ստացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանցն, յ
Մովսէս հոս Արտաշի վերջն գեղարք միայն
յառաջ կը բերէ։ Բայց վիպասաններն անշուշտ
Արտաշի նախընթաց գործքերն ալ կ'երգէին,
ինչպէս զբականապէս գիտենք թէ Հռովմայեցոց
ունեցած պատերազմն երգած են։ Այսպիսի ընդար-
ձակ նիւթ մեծ վիպասանութիւն մը կը կազմէր,
որուն յարակէպներ (episodes) կը Շամարիք միւս
քանի մը հասակորդներն, որոնք Արտաշի հետ
կապ չունին, բայց անոր վրայ եղած երգերուն հետ
բարդովն նոյն շերտն, նոյն Տագին ունին։ Ուստի
կ'ըսել Հայոց ալ ունեցած են երկնց Հռոմեոսը
թէ ստի Արտաշի հաղաբարպէս Վայր բա-
նաստեղծն է թէ ուրիշ ժամանակակից մէկը չէր
կրնար վճռել։ սակայն կրնար ասպարհապէս հաս-
տատել թէ մեր վիպասանքն այն էին՝ ինչ որ
Եռուց հազներգութ (rapsodes) ասոնք Հռոմեաց
եղական վիպասանութիւնը կ'երգէին, իսկ հայ
վիպասաններն Արտաշի քաղաքորութիւններն
Վախոս, շատ աստու, որ ի ժամանակին չէր ունե-
ցած Վիսպարիոս մը որ այս ամբ հազներգութիւն-
ներն ի մի ժողովէր եւ ժամանակութիւն թողուր
ապագայ սերնդոց։ Մեր այսպիսի գանձն մը զրկուե-
լուն՝ հետեւեալ պատճառը կու տայ Գաթրճեան

Վարդապետը։ «Բիստոնեութեան պատմութեան երբ
որչաք կարելի է՝ այս հեթանոսութեան զարտա-
վայրներուն վրայ բուսած քիչ շատ թունաւոր ծա-
ղիկները երգելու կը նայէին։ Եւ ստուգիլ շատ մեծ
կրնային ըլլալ այն բնուց մաստաւոր տպաւորու-
թիւններն, որոնք (հնչուած ունեցած հասակորդ-
ներուս վրայ տեղ մը կ'երեւայ) հակադարձ այ-
լարանութիւններով կը գրգռուէին, ու բանաս-
տեղծական հրապարակներն իրենց հեթանոսա-
փառաւորութիւններուն յիշատակը շատ կենդանի
երանակաւ նորգեղով՝ շափն աւելի զինքը իրենց
նախնեաց կը ծանցնէին»։ Այսու ամենայնիւ
մեծապէս երախտաբար ենք Մովսէսի, որ քանի
մը նշխարներ մեզ հասուցեր է, որոնց ամեն մէկ
փշրանքն ալ մէկ մէկ անգից գոհար է։ — Ինքնա-
գրութեամբ Արտաշիեան այս մեծ վիպասանու-
թեան՝ լուծած Շամարիքը Ֆեթթէրի հետեւ
եւս ինչպիսի թէ սրշարհին կրնան ըլլալ Հայոց
վիպական բանաստեղծութիւնները։ Բայց այս
ինչոյն վրայօք յետոյ։

(Հարանգիւնի։)

4. Ն. Ա.

Բ Ժ Ծ Կ Ա Վ Ա Ն

22.

ԺԱ. ԱՆՐԱՊԱՍԹԻՆ (ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆԻՆԻ)

(Հարանգիւնի։)

Հասածիս սկիզբներն (Հուլիոս, էջ 116)
երբ կը նշանակէինք թէ որ Արարապատմութեան վրայ
պետի խոսիքը, ծանուցինք որ Գ.ին ուսումնասի-
րութեան ժամանակ առիթ կ'ունենային այլ եւս
Դեղագործական գրուածներ տեսնելու։ Մեծա-
մասամբ մանր երկրորդական գրութիւնն են ասոնք.
բայց կայ նաեւ առաջնակարգ ընդարձակ մատեան
մի, որ մեծ կարեւորութիւն ունի եւ կրնայ նպաս-
տել թէ է լուծումն եւ ի շուսաւորութիւն զանա-
բայց ինչոցն, եւ թէ է հաստատութիւն նախըն-
թաց բուսածներուն եւ այսուհետեւ բուսելիքնե-
րուն։ — Փարսկոց Ազգային Մանկարդին հայերէն
մեռագրաց մէջ կը պահուի օրինակ մատենին, որ
թէպէտ ըստ ինքեան բաժանեալ է յերես մասուն,
որոց իւրաքանչիւրն իրեն ինքնուրոյն Գործ (եր-
կասիրութիւն) կրնայ նկատուիլ, բայց երեքն միա-
հարցն առեալ՝ օրպէս թէ մի Դեղագործական
գանձարան կը կայուցանենք։

1 Գործ. Մատենագ. Հայոց, էջ 21:
2 Տր. Ահարամ Յ. Քորգոսեան, վերջինեւ Մատե-
նագրարին հայերէն թղթակն ընդարձակ 1889ին
ըննէն ետեւ, միւսնայն տարին անոց վրայ Արեւիկ լրագ-
րին 1731, 1733, 1734 թուերուն մէջ հմտական տեղեկու-
թիւններ հաստատելով է ի կարգէ մեռագրաց։ — Եթէ
ոչ ըստ հմտութեան՝ գոնայ ըստ պարունակութեանց, —
կարեւորագոյնն են թ. 108, որոյ մը գիտատեղի են ար-
դէն հարգուած ենք (տես Հուլիոս, էջ 107-109), եւ
թ. 106, Ա. որ է մեռագրի երկնայնեւ մատենին։ Այս յե-
տին մտախօսք գրուելուամբ միայն միանշա՛նդ կերպիւ
մեռագրի է շատ մարտը նորոգել, եւ ուրի ի վերջ միւ-
սնայն գրուելուամբ երկայն Յիշատակարան, որոց այս
ընդ